
*К.Т. Мадиева,
К. Карасаев атындагы
Бишкек гуманитардык университети*

«КОРКУТ АТА» ЧЫГАРМАСЫНДА ЭТНОМАДАНИЙ ТААЛИМ-ТАРБИЯ ЖАНА ИНСАН МОДЕЛДЕРИ

Буга чейин “Коркут Ата” китеби көркөм адабий жана тарыхый изилдөөлөргө алынып келген. Бул макалада биз “Коркут Ата” китебин бир гана көркөм адабий жана тарыхый жактан изилдөөгө эмес, келечектеги инсан моделин сунуштаган салттык педагогикалык китеп катары көрсөтүүгө аракет кылдык.

Акыл-эс концепциясы

“Уул кантсин, атасы өлүп мал калбаса. Ата малынан не пайда, бапта акыл болбосо”¹ Акыл-эс адамдын инсандык сапатынын эң негизги көрсөткүчү. Акыл инсанга табияттан берилери анык. Мындана автор акылы жок адамга ата мурасынын, деги эле эч бир мүлктүн кажети жоктугун бергиси келген.

Инсан моделдери

“Коркут Ата” китебинин негизги темаларынын бири – бул “инсан моделин түзүү” жана “инсан моделин көрсөтүү” болуп эсептелген. Себеби, мындай бөлүштүрүү менен таалим-тарбиялык методдорун иштеп чыкса болот деген. Мындан өткөндү (тарыхты) жакшы түшүндүрүү жолу аркылуу келечекте өрнөк болчу инсанды тарбиялоо моделин көрсөткөн салттык педагогика десек жаңылышпайбыз. Чыгарманын негизги максаты, адам баласына турмуштук жол көрсөтүү, бул берилген моделдер аркылуу этномаданий таалим-тарбия берүүнү көздөгөн.

Идеалисттик инсан модели – Коркут Ата, Букаш кан, Бамшы-Берек, Эр Домрул, Баяндыр хан. Аталган моделге мамлекеттин кызыкчылыгын ойлогон, элдин үмүтүн аткарып, элге үлгү боло алган инсандар гана бул топко кирген.

Улуу инсан модели – бул топко огуз жигиттерин тарбиялап, акыл-насааттарын айта алган тажрыйбалуу инсандар кирген. Мында Баяндыр хан улуу инсан культурун өкүлү катары көрсөтүлгөн.

Бала (уул) – Түрк коомчулугунда бала (уул) аябай эңселип, көптөн күткөн, тукум улантуучу, чоң кут деп саналган, үй-бүлө жана коомдо чоң мааниге ээ болгон. Көчмөндөр бир жерден экинчи жерге көчүп-конуп, жер которуп, журт издеген эл үчүн баатыр эркек бала абдан керек болгон. Түрк элдеринин үй-бүлө түзүлүшү патриархаттык мүнөздө болгондуктан, эркек бала ар дайым көңүлдүн чордонунда турган. Негизинен, эркек бала ата мурасын жана жолун улантканы менен алдыңкы планда турган.

Инсан – Коомдо өз ордун тапкан, ортоктошо иш алып бара алган, социалдык жактан жоопкерчиликти, коомчул инсан, сыймыктуу, кадырлуу, намыскөй, кадыр-барктуу мүнөздөргө ээ болушу керек. Коомчулук опол учурда бир инсанды коомго кабыл алууда, жогоруда аталган сапаттарга ээ болуусун талап кылган.

Жаныбар денелүү инсан – мында кеп Төбөкөз тууралуу жүрөт. Ал адамга окшошпогон, айбан сымал да эмес, бир жан болгон. Коом тарабынан кабыл алынбаган терс каарман деп эсептелген. Инсан деп айтууга мүмкүн эмес, себеби, коомго зыяндан башка пайдасы жок бирөө катары көрсөтүлгөн.

Деградацияланган инсандын модели – Төбөкөз, Дерсе кандын 40 жигити бул моделдеги инсандардын типтери катары көрсөтүлгөн. Өнүгүү жок, инсандык сапаттар менен карама-каршы мүнөздө болгон.

Баатыр аял – 4-окуяда каапырлар тарабынан туткунга түшүрүлгөн Орозду куткаруу үчүн Бурла Хатун согуштун ортосуна кирип, каапырдын кара желегин кылычтан жерге түшүрөт.² Эркек менен тең тайлашып, согуштук усулду билген, баатырдыкты, эрктүүлүктү көрсөтө алган аял тиби.

Идеалдуу аял – эрктүү, үй иштерин билген, кылыч кармап согуша алган, билимдүү, акын, ат үстүндө ойногон, чебер, мээримдүү, боорукер, үйдүн куту болгон эне мүнөзүнө ээ.

Аял моделдери – Коркут Ата аял моделин берүүдө 4 түргө бөлүп караган.

1) *Ниэти бузук аял* – ынсапсыз, каниетсиз, эртен менен туруп бети колун жуубай бир табак айранды ичип салып, кардын кампайтып басып жүргөндөн артык нерсени эңсеген аял.

2) *Үй-бүлөнүн таянычы* – үйүнө конок келсе, жолдошу үйүндө болбогон учурда да үйүнө киргизип, дасторконун жайып, коноктоп, сыйлап узаткан аял. Көпчүлүк үйүнө ушундай сапаттарга ээ аял келсе экен деп самашкан.

3) *Кесирдүү аял* – түшкө чейин уктаган, үй оокатын жыйнабай, казан-аягы жуулбаган, ую саалбаган аял. Мындай аялдар ушак айтышып, айыл кыдырган-дан башканы билбеген, тил албаган, келген кеткен менен иши жок, адамкерчилиги төмөн аялдар болгон. Мындай аялдан Кудай сактасын деп тиленишкен.

4) *Үйдүн куту деп эсептелген аял* сапатына – үй-бүлөнүн тиреги, үйдүн куту, меймандос болгон аялдар кирген.³

Жамаат модели – адам коому бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, биргелешип иш алып ба-

рышы керек. *Инсан жана коом модели* – толеранттуу, жалдыздуу, акыл-эстүү, тарбиялуу, адамдар менен тил табыша билген, көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө тартуу менен эл үчүн иштеп, адилеттүүлүк менен иш алып барышы керек.

Баатыр жигит модели (Алп – эр жүрөк модели) – жалпы түрк элдериндеги идеалдуу уул модели. Мындай уул кайратуу, күчтүү, эр жүрөк, таланттуу, ийгиликке жете билген сапаттарга ээ болгон. Атанын атын өчүрбөй, ишин уланта билген. Бекеринен, ата-бабаларыбыздан калган “Атанын уулу болбосоң да, эл уулу бол”, “Эр жигит эл четинде, жоо бетинде” деген накыл сөздөрдү айтышпаса керек. Ал эми элдин уулу болуу – эл үчүн эмгек кылуу эр жүрөктүк менен элин коргой алган, намысын бийик тутуп, керек болсо ата-мекени жана эли үчүн өз жанын курман кылууга да даяр болуу чыныгы “жигиттик” түшүнүгүнө ээ болгон. Мындай чыныгы жигиттик сапаттарга болгон талап жана көз караш бүтүн да актуалдуулугун жоготпой келет. Баатырдык түшүнүгү башкы түшүнүк жана ал башка элдерге кол салып, зыян келтирүү эмес, тескерисинче, элин - жерин, эң жакын туугандарын (уул, ата, карындаш, тууган) коргоо менен сүрөттөлгөн. Айрыкча, чыныгы жигиттик сапатка абдан чоң маани берилген. Эркек балдар ысымга ээ болуш үчүн атайын бир эрдик көрсөтүшү шарт болгон. Андан соң гана Коркут Атадан көрсөткөн эрдигине жараша ысым алышкан. Берилген ысым анын баатырдык ишине байланыштуу болгон. Ошондой эле, ал өзүнө берилген милдетти так аткарган жана эли, жери үчүн эмгектенген азамат болууга аракеттенген.

Митаам инсан модели – моралдык жактан жакыр, жылма иш жасаган, ишенимсиз, өзүнүн болгон эс акылы жана күчү менен коомго зыянын тийгизген, терс мүнөзгө ээ инсан модели.

Инсандык модель – тынчтык, ынтымак, эрдик-баатырдык, балбандык, экономикалык күчкө ээ болуу, марттык, сыймык, даңк, намыскөйлүк, кадыр-баркка ээ болуу, чебердик, таланттуулук, айкөлдүк, мамлекеттин сүйгөн патриоттуулук, меймандостук, чынчылдык, адамзатына болгон сүйүү, кайраттуу, күчтүү, амалкөй, толеранттуу, көтөрүмдүү болуу сапаттары менен ченелген.

Ошондой эле аял-эркек ортосундагы ак сүйүү бири бирине болгон чын дилден берилгендиги даңазаланат. Жогоруда айтылган инсандык улуу сапаттарга басым жасалган.

Кытмырдык, адепсиздик, коркоктук, жалтактоочулук, мактанчаактык, зулумдук, адилетсиздик, сараңдык, текебердик, көкүрөгүн көтөргөн инсан, оройлук, жалган сөз көп сүйлөгөн, көрө албастык, ушакчылык, уйкучулук, жалкоолук, кошоматчылык, коомдун түшүнүгүн өздөштүрө албастык, коомдун эрежелерине баш ийбөө, коомчулук менен мамиле кура албаган, тажрыйбага ээ болбогон, алдамчылык терс сапаттагы көрүнүштөргө ээ болгон инсан деградацияга дуушар болгон.

Билим берүү концепциясы. Эне эркек баласын турмуштук тарбияга, ал эми кыз баланы турмуштук жана кесиптик билимге үйрөткөн эң биринчи тарбиячы - мугалими болуп эсептелген. Үй-бүлөдө эне турмуштук билим, жашоо концепциясы, жүрүм-турум жана адеп-ахлак темаларын камтыган билимдин жыйындысын бере алган үлгү катары көрсөтүлгөн. Ал эми уул баланын кесиптик билими (өнөргө ээ кылуу) менен атасы алектенген.

Инсандын терс жана оң мүнөздөрү

<i>Терс мүнөздөгү инсандардын аты</i>	Мүнөздөрү	<i>Оң мүнөздөгү инсандардын аты</i>	Мүнөздөрү
<i>Төбөкөз</i>	Коомдун мүчөсү эмес, инсандан башкача бир көздүү желмогуз.	<i>Бөртө сулуу</i>	Сапарда эркек кишилерче курал алып асынып, жоого каршы тайманбай, кан майданга чыккан. Алп аял моделинде.
<i>Төрөбөс аял</i>	Коомго пайдасы жок. Баласыз инсанды Теңир өзү кармагандыктан эл да жактырбайт.	<i>Бамшы - Берек</i>	Адалдык үчүн ажал тапкан. Эр жүрөк жана адал баатыр.
<i>Бооз Фатима</i>	Күйөөгө тийбейт. Никесиз мамиле курат. Бузулган аял.	<i>Бисат</i>	Жалгыз көздүү желмогуз дөөнү айла амал менен өлтүргөн баатыр.
<i>Капыр кыздар</i>	Дини башка. Бизден эмес. Жамандык жасаганга жакын. Коркуусу жок.	<i>Кан - Туралы</i>	Күч кубаты жана эрдиги өзүнөн кем эмес келинчек издеген баатыр.
<i>Эгрек</i>	Мактанчаак, кытмыр, адепсиз инсан.	<i>Атасын, туугандарын туткундан бошоткон баатырлар</i>	Өз тууганын душман колунан бошоткон эр жүрөк баатырлар

Бала тарбиялоо. Үй-бүлөдө баланы тарбиялоо боюнча ата-эне эриш-аркак иш алып барган эң биринчи тарбиячы - мугалимдерден болуп эсептелген. Андан соң гана коомго аралашып өзүнүн билимин улантып, өзүн өзү калыптандырган. Үй бүлөдө алган билимин өзү жашаган коомдо колдоно билүүсү шарт болгон. Көчмөндөрдүн жашоосунда баланын тарбиясында эң негизги таалим-тарбия берүүчү борбор болуп коом саналган. Бала 15 жаш курагына чыкканда, ал толук кандуу түрдө коомдун мүчөсү деп эсептелген. Өзүнүн жөндөмүн, талантын, өнөрүн, билимин, коомдогу өзгөчөлүгүн, кыскасы, эрдигин көрсөтө алган 15 жашар балага Коркут Ата өзү татыктуу ысым берген. Коркут Ата чыгармасында бала 15 жашка келгенге чейин чыйралып, билимин өстүрүп, өнөргө, эрдик көрсөтүүгө үйрөнүп калган коомдун толук кандуу мүчөсү болуп эсептелген. Педагогика илиминде 15 жаш курагындагы бала өз алдынча эмгек кылууга жарап калган курак болуп эсептелет. Бул жаш курагында адамдар менен өз алдынча мамиле түзгөндү билиши керек. Ошондой эле, бир кесипке, өнөргө ээ болушунун процесси башталып, өзүн-өзү таанууга умтулат. “Коркут Ата” китебинин негизинде жаштар огуз коомунун салт-санаасына жана талабына ылайык билим алып келишкен. Ал мезгилде таланттуу, жаратман, ийгиликке умтулган инсан моделин тарбиялоого аракет кылышкан. Жогоруда сөз кылынган инсан моделин негизги сапаттары “Коркут Ата” китебинде толугу менен камтылып көрсөтүлгөн. Жалпылап айтканда, ошол мезгилдеги огуз жаштары мамлекеттик

түзүлүш, коом менен болгон байланыш, адеп-ахлак, салт-санаа, жүрүм-турум маселеси, экономикалык жана социалдык билимдерди камтыган жалпы маалыматка ээ болушкан.

Дин концепциясы

“Алла-Таала демейинче иштер өнбөс.¹ Мында динге өзгөчө маани берилген. Чыгармада коомдук түшүнүктү өздөштүрө албаган, менменсинген, текебер, өзүнөн башка эр жок деп эсептеген Эр Думрул аркылуу дин концепциясы толук түрдө чагылдырылган. Эр Думрул аягында Теңирдин каарына калып, Азреил менен бетме-бет чыкканы сүрөттөлөт. Акыры Эр-Думрул Теңирдин күчүн сезип, баш ийип, Теңир тарабынан кечирилет. Төбөкөз терс каарман катары көрсөтүлөт. Төбөкөз Пери энеден төрөлгөн. Бир чабан пери кыз менен никесиз түрдө көнүлдөш болуп, андан Төбөкөз төрөлөт. Чыгармада айтылгандай, бул жерде никесиз, Теңирге жакпаган аял менен эркектин ортосундагы бала коомчулук тарабынан кабыл алынбайт. Анын башкача сүрөттөлгөндүгү, желмогуз, коомго зыян келтирген адам катары көрсөтүлгөнү да мына ошондо жатат. Эл мындай баланы кабыл алышкан эмес. Чыгармадан динге болгон толеранттуулукту көрө албайбыз, ошол учурда каапырлар менен болгон согушта сыйынуучу жайларды өрттөнгөндүгүнүн өзү динге болгон толеранттуулуктун жоктугун ырастап турат.

Ал мезгилде жырткыч жаныбарлар менен алышып, аны жеңиши эр-жигиттин социалдык даражасын ого бетер жогорулаткан. Бул нерсе огуздарда тотем ише-

БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ниминин болгондугунан кабар берет. Анткени жигит өлтүргөн жаныбарынын атын алган.²

“Дүйнө менин дегендерди,

Ажал алып жер менен жексен кылды.

Жалган дүйнө кимге калды

Келип кете турган дүйнө,

Акыры өлүм менен бүткөн дүйнө”³ – деп айтат Салар Казан. Демек, бул дүйнө жалган, келип кете турган дүйнө, эч кимге калбайт, түбөлүксүз деген түшүнүктү бергиси келген.

“Кудай, Кудай дебеген соң иштер оңолбойт. Теңир өзү бермейинче, эр жигит байлыкка ээ болбойт” деп айтылат. Ошол менен катар Теңирди урматтап, анын элчиси Мукаммедди мактап жазган. “Коркут Ата” китебиндеги баатырлар душманга каршы согушка аттанганда Теңирге сыйынып, намаз кылышкан. Ар бир окуянын аягында Коркут Ата келип, Теңирдин аты менен баштап, бата берген.

Коркут Ата чыгармасында инсан модели – улуу элдик педагог, философ, кеменгер Коркут Ата инсанды барктаган, ар бир адамга сый-мамиле жасаган, рухий баалуулуктарга жана өз мамлекетине ынак, акылдуу, талаптуу, жаратмап, өз сөзүнө тургап, коомдун талабын биринчи койгон, ортоктошуп иш алып

барган, социалдык жактан жоопкерчиликтүү, билимдүү, ыймандуу, руханий баалуулуктарды барктаган, тунгуюктан жол тапкан, ийгилик жарата алган жана өнөргө шыктанган инсан моделин сунуштайт. Инсандарда (адамдарда) атлаган сапаттар азыркы учурда да актуалдуу. Жогорудагы сапаттарга ээ болгон инсанды тарбиялоодо жалпы педагогикалык жамаат изилденип, анын үстүндө иштеп келет. Бул моделди Коркут Атанын инсан модели деп атасак болот.

Кыскасы, чыгармадан Коркут Атанын инсан моделин түзүүдө үй-бүлөдө алган тарбиясы, билими менен коомго керек болгон баланын кандай сапаттарга ээ болушу керектигин иликтөөгө аракет кылдык.

Адабияттар

1. Байыркы орток түрк адабияты. – Б.: Шам басмасы. - 1996. - 30-б.
2. Orhan Şayık Gökyay. Dede Korkut Kitabı Hikâyeleri. – Ankara. –T. C. Kültür Bakanlığı.- 2000.
3. Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı. 28. Baskı. –İstanbul. –Boğaziçi yayınları A. Ş. No: 51. –Ağustos. -2004.
4. Uluslararası Dede Korkut konferans kitabı. Ali Duymaz. Dede Korkut Kitabında Alpların eğitimi ve gelenekleri. Atatürk yüksek kurumu-Atatürk Kültür Merkezi. - 19-21- октябрь. 1999.